

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. СЕМАСІОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 811. 161. 2' 373.7

Ю.Ю. Балацька

ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА «УВАГА ЯК ПОЗИТИВНІ ВІДНОСИНИ (СТАВЛЕННЯ) ЛЮДИНИ»

У статті презентується ідеографічна класифікація фразеологічних одиниць на позначення «уваги як позитивних відносин (ставлення)». Мовний матеріал проаналізовано як з огляду на специфіку організації (від фразеосинонімічного ряду до фразеосемантичного мікрополя), так і з урахуванням особливостей мотивації цілісного фразеологічного значення семантикою слів-компонентів, зумовленої необхідністю декодувати етнокультурну інформацію.

Ключові слова: мікросистема, ідеографія, фразеологічна одиниця, 'увага як позитивні відносини (ставлення)'.

Балацька Ю.Ю. Фразеологическая микросистема «внимание как позитивное отношение человека». В статье представляется идеографическая классификация фразеологических единиц для обозначения понятия «внимание как позитивное отношение». Языковые единицы проанализированы как с точки зрения специфики организации (от фразеосинонимического ряда до фразеосемантического микрополя), так и с учетом особенностей мотивации целостного фразеологического значения семантикой слов-компонентов, обусловленной необходимостью декодировать этнокультурную информацию.

Ключевые слова: микросистема, идеография, фразеологическая единица, 'внимание как позитивное отношение'.

Balatska Y.Y. Phraseological Microsystem «Attention as a Positive Relationship». The article represents ideographic classification of phraseological units to denote extralinguistic notion 'attention as a positive relationship (ratio)' in compliance with the achievements of phraseology, psychological and linguo-cultural sciences. In our work we use the following structure of ideographic classification of FU: phraseosynonymous row (FSR) → phraseosemantic group (FSG) → phraseosemantic microfield (FSMF) → phraseosemantic field (FAF). Investigated phraseological material shows that the FU array denoting «attention as a positive relationship of a person» is a complex entity (FSMF) which belongs to the FAF «Attention as a relationship (attitude) of a person», in turn, it is quite extensive and comprises three verbal FSG (51 FU) due to general denotative meaning. Selection and research of the definite phraseological micro-systems will help in ideographic description of the whole phraseological composition of Ukrainian language and in composing phraseological dictionaries of ideographic type.

Keywords: microsystem, ideography, phraseological unit, 'attention as a positive relationship'.

Наукове сьогодення в дослідженні фразеології визначається поліпарадигмальністю та різноаспектністю. Таке складне й багатогранне явище, як мова, «змушує лінгвістів шукати вектори поєднання, синтезу різних парадигм, методів і принципів, а також доповнювати „великий принцип” антропоцентризму етно- і культуроцентризмом або коректувати його залежно

від специфіки антропного проектування мови» [6: 7]. Саме тому останнім часом усе більше вчених доходить висновку, що актуальним підходом до вивчення фразеології є мультипарадигмальний [7: 7] або поліпарадигмальний [1: 7], тобто «з одного боку, предмет фразеології традиційний. <...> З другого боку, на кінець ХХ ст. у центр уваги дослідників потрапляють зв'язки та відношення фразеології з іншими об'єктами наукового пізнання, такими як мовлення, спілкування, діяльність, психіка, культура й етнос» [1: 7–8]. Тому саме інтерес до фрагментів дійсності, їх усебічна інтерпретація, закодована у фразеологічних одиницях (ФО), пов'язується з ідеографічним аспектом дослідження й опису названих мовних одиниць.

В останні роки ХХ – початку ХХІ століття світ побачила низка монографій, статей і дисертацій, у яких досліджувалися ідеографічні групи ФО на матеріалі різних мов, з'ясовувалися теоретичні проблеми фразеологічної ідеографії (праці А.С. Аксамитова (1987), М.Ф. Алефіренка (2005), О.К. Бірих (1995), М.Т. Демського (1994), А.М. Емірової (2006), А.О. Івченка (1990), В.С. Калашника (2009), В.М. Мокієнка (2008), Т.Г. Нікітіної (1995), Ю.Ф. Прадіда (1997, 2006), П.О. Редіна (1992, 1997), В.М. Телії (1996), В.Д. Ужченка (2003) та ін. З'явилися дисертації, присвячені вивченню окремих ідеографічних груп ФО на матеріалі української та інших мов: Н.Ф. Грозян (фразеологічна мікросистема «Поведінка людини», 2003), І.Є. Колесникова (фразеологічна мікросистема «Риси характеру людини» в англійській та українській мовах, 2010), Л.Ш. Кубедінова (фразеологічна мікросистема «Мовлення» на матеріалі російської, кримськотатарської та англійської мов, 2008), О.О. Картамишев (фразеологічна мікросистема «Здібності людини», 2012).

Мета пропонованої роботи – вирізнити з фразеологічного складу української мови групу фразеологічних одиниць ФО, цілісне значення яких реалізує уявлення про позитивне ставлення людини до когось/ чогось; описати семантичні особливості цих ФО, схарактеризувати структуру фразеологічної мікросистеми на позначення уваги як позитивних відносин (ставлення) людини.

Одним із виявів уваги в межах особистості є така її властивість, як відносини (ставлення). В.М. М'ясищев зазначає, що психологічні відносини (ставлення) людини в розвинутому вигляді становлять собою цілісну систему індивідуальних вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різноманітними сторонами об'єктивної дійсності. Ця система впливає зі всієї історії розвитку людини, вона виражає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання [5: 10–46]. Відносини пов'язують людину не тільки із зовнішньою презентацією речей, а й з власне предметом у цілому, хоча стосовно предмета (особи) можуть виявлятися різні сторони, як позитивні, так і негативні. І це тому, що властивості об'єкта існують для всіх, а дії та переживання в різних людей, спричинені цим об'єктом, є вибірковими й неоднотипними. Відносини (ставлення) людини характеризуються більшою активністю психічних процесів тоді, коли для особистості предмет цих відносин стає більш значущим, виокремлюючись позитивним чи негативним знаком (потяг – відраз, любов – ворожнеча, зацікавленість – байдужість).

Особливість номінації комплексу ознак позитивного ставлення людини за принципом «від носія до мови» визначає систематизацію мовного матеріалу. Спираючись на ідеографічні розвідки Ю.Ф.Прадїда, П.О.Редїна, В.Д.Ужченка та ін., вважаємо за доцільне обрати таку стратегію ідеографічної класифікації ФО: фразеосинонімічний ряд (ФСР) → фразеосемантична група (ФСГ) → фразеосемантичне мікрополе (ФСМП) → фразеосемантичне поле (ФСП).

Досліджений фразеологічний матеріал свідчить, що масив ФО на позначення уваги як позитивного ставлення людини становить складне утворення – фразеосемантичне мікрополе, що об'єднує три дієслівні ФСГ (51 ФО).

Дієслівна ФСГ «турботливо ставитися» репрезентувала відбиття в значенні своїх конститuentів критеріїв, за якими українці визначають турботливе ставлення людини. Найвність у семантичній структурі ФО диференційних сем дозволяє організувати їх у 2 ФСР:

а) приділяти надмірну увагу: **носитися як (мов, ніби і т. ін.) курка з яйцем; носитися як (мов, ніби і т. ін.) [дурень, (чорт, циган, старець)] з писаною торбою; носитися як (мов, ніби і т. ін.) чорт із грішною душею; носитися / розноситися як (мов, ніби і т. ін.) дурень із ступою; носитися як (мов, ніби і т. ін.) з писанкою; панькатися (возитися і т. ін.) як кіт з оселедцем (з салом).** Наприклад: *То проскурку їй пришлють аж із самісінької Ахтонської гори, що моя баба носить тижнів два з тою проскуркою, як курка з яйцем* (Г. Хоткевич) [8: 558]; – *Ви ганяєтесь за Сашею? Що ви знайшли в неї путнього?* – *почала Бордавкіна, – Чваниться раз у раз своїм розумом та носить з тою наукою, як старець з писаною торбою* (І. Нечуй-Левицький) [8: 558]; *Василінка вислухала, як ластівка потрапила до твоїх рук, і поспитала: – А чого ти носишся з нею як чорт із грішною душею?* (Є. Гуцало) [8: 558]; – *І ти, хлопче, з тою Оленою носишся як з писанкою!* (М. Томчаний) [8: 558] (усього 7 ФО).

ФО цього ФСР умотивовані уявленнями про беззмістовний рух істоти з якимось предметом. Сема «надмірна увага» актуалізується в цілісному значенні ФО за допомогою дієслівних слів-компонентів *носитися (панькатися, возитися)*. Найвна лексична варіантність демонструє комплекс асоціацій, зумовлених образним уявленням українців про найдорожче для певного суб'єкта (курка – яйце, дурень – писана торба, чорт – грішна душа, людина – писанка, кіт – оселедець, сало). За стуктурно-граматичною моделлю ФО цього ряду мають однакову форму: дієслово руху + порівняльний зворот. Стійкі порівняння, на думку В.А.Маслової, дають ключ до розгадки національної свідомості, оскільки «так народний менталітет і духовна культура втілюються в одиницях мови насамперед через їхній образний зміст» [4: 145];

б) сприяти – турботливо ставитися: **лити воду на млин (на колесо); вестити за руку; грати на руку; витягувати (тягти, тягнути) / витягти за вуха; іти / піти назустріч; не оставити ласкою кого, перев. чиєю, заст.** Наприклад: *Співай, співай, – вона довга. А тільки навряд, щоб ти тут щось виспівав. Бачимо, на чий ти млин воду ллєш* (А. Головка) [8: 425]; *Пильно на тебе дивиться пані Ганна: знає вона, чого тобі треба. Вона тебе ні в чому за руку не веде, вона тільки твій розум засилує, щоб сама ти свій шлях познала [пізнала] і, куди тобі*

треба, добре прямувала (П. Куліш) [8: 75]; *Він сприйняв це як дарунок долі, і з вдячністю оцінивши обставини, які грали йому на руку, внаслідок чого вдалося досягти результатів, про які не мів і мріяти* [8: 195]; *Не раз витягував [Віталік] Тоню за вуха по фізиці та математиці <...>* (О. Гончар) [8: 110]; *Найгірше – знову просити директора. Степан Гаврилович добра людина, в усьому йде назустріч, але ж треба і міру знати* (Л. Дмитерко) [8: 354]; *Випив Кирило Тур горілки й каже: – Уже ж, пане вельмишановний, не остав твоєю ласкою і мого побратима* (П. Куліш) [8: 590] (усього 6 ФО).

Примітним є варіант цієї ФО, що став формулою ввічливості: *спасибі за (вашу, твою) ласку*. Уживається для вираження вдячності за зроблене добро, виявлену увагу тощо: – *Спасибі вам, бабо, за вашу ласку, – дякує Чипка, кланяючись* (П. Мирний) [8: 846].

У зазначеному ряді ФО простежуються різного типу варіанти, як-от: граматичні (видові) варіанти (*витягувати / витягти, іти / піти*), лексичні, зокрема варіантність іменникового компонента *млин / колесо*. Така субституція як зумовлює прозоре сприйняття завершеної/незавершеної дії, так і відсилає до прототипної ситуації: лити воду на чийсь млин/колесо млина – допомогти перемолоти зерно, ширше – посприяти в нелегкій справі.

Позитивне ставлення супроводжується зокрема й виявом зацікавлення, що дозволило об'єднати фразеологізми у відповідну дієслівну ФСГ – «**ставитися із зацікавленням**». Усі одиниці в окресленій ФСГ реалізують інтегральну сему «зацікавити», а виділення диференційних сем у значеннєвій структурі всіх фразеологізмів групи дозволяє кваліфікувати 5 ФСР, конституенти яких актуалізують уявлення українців про суб'єкт і об'єкт зацікавлення, спосіб прояву інтересу, інтенсивність прояву зацікавлення:

а) кокетливо поглядати, привертаючи до себе увагу: *гострити очі жарт.; грати (вигравати) / заграти очима; пускати / пустити бісики (гедзики) [очима (оком)]; стріляти (стригти, закидати) / стрельнути (стригнути) очима (оком, рідше поглядом)*. Наприклад: – *Катря на тебе так очі гострила, що мені тільки у ченці одна дорога* (Н. Рибак) [8: 193]; *Віталікові, здається, не до сміху, бо Тоня все ще літає у вальсі <...>, грає очима до партнера, пускає бісики* (О. Гончар) [8: 167]; *Марина думала про те, з ким їй доведеться рядом у полі жати, і молила бога, щоб він надомив рядчика поставити біля неї кучерявого Василя Прудюсенка – <...> нарубка, що як стрінеться з нею де-небудь, то, знай, пуска їй бісики очима* (П. Мирний) [8: 718]; *<...> Арістотель-мудрець по садочку гуля, – Бач, Аглая іде і очима стріля!* (І. Франко) [8: 868] (усього 4 ФО). Спостерігаємо широку граматичну (видову) варіантність (*грати / заграти, пускати / пустити, стріляти / стрельнути*); а також лексичну дієслівних (*стріляти – стригти – закидати*) та іменникових компонентів *бісики (гедзики), очима (оком, рідше поглядом)*;

б) звернути увагу, виявляючи зацікавленість: *звернути зори; закидати / закинути оком (очима); покласти око; звернути очі; нависнути / рідко нависати; ловити / піймати (спіймати, зловити і т. ін.) погляд (рідше очі)*. Наприклад: *Хоть [хоч] хто на неї ненароком Закине молодецьким оком, То так її і вподоба* (І. Котляревський) [8: 307]; *Тай Фанас раніше за інших <...> поклав*

око на Бурлаївну, підбивав клинці, вторував свою стежку до грушки під балкою (М. Рудь) [8: 666]; *[Горпина:] Як ти почнеш балакати про те, як ти мене любиш, то мені здається, що тобі нависло на очі моє хазайство та худоба <...>* (М. Кропивницький) [8: 520]; *Біжить назустріч дівча <...> і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданям, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки* (М. Коцюбинський) [8: 446] (усього 6 ФО);

в) звертати чиюсь увагу: *зводити/ звести на очі; спинити око*. Наприклад: *У розмові про національні риси характеру мені хочеться спинити око на тих проявах цього характеру, які свідчать про внутрішнє багатство народу* (М. Рильський) [8: 846] (усього 2 ФО).

Усі фразеологізми представлених ФСР у лексичному наповненні мають компонент-соматизм **око**, що видається цілком логічним у зв'язку з основною функцією — головна візуальна рецепція зовнішнього світу, чуттєвий рефлектор на зовнішній подразник. Окрім того, «для українського етносу традиційним є образно-метафоричне відображення в мові й культурі зв'язку людського тіла з осмисленням себе в цьому світі й розуміння законів побудови довкілля й усесвіту загалом» [3: 187], унаслідок чого семантична структура лексеми **око** розростається, закріплюючи у своїй системі нові семи: 'погляд, зір'; 'догляд, піклування'; 'сутність людини'; 'риса характеру'; 'врода'; 'зурочення' [2: 206–207];

г) привернути до себе загальну увагу: *піти в моду; наробити шелесту; робити / наробити [багато, чимало] шуму*. Наприклад: *Уже перша збірка «Лірики», видана ще тоді в Славгороді, наробила шуму, принесла йому і славу й гроші* (А. Головка) [8: 741] (усього 2 ФО). У цьому разі смисловими центрами цілісного фразеологічного значення є слова-компоненти **шум/шелест** і **мода**, що й мотивують активізацію лише звукових і комплексних засобів привернення уваги;

г) виявляти особливу увагу, залицятися: *підбивати / підбити клинці (клина, колодочки і т. ін.); смалити халявки; смалити / присмалювати литки; стелити містки; накидати / накинути оком*. Наприклад: *[Хівря:] Там ще <...> у нас новина. Кажуть, що нібито Павло за Варкою Гупаленковою почав ханьки мняти [м'яти]? <...>* (М. Кропивницький) [8: 515–516]; *Федоренко таки підбиває до неї клин, і одного дня старий Зосимчук може видати Лесю за нього* (Є. Куртяк) [8: 630]; — *Гарна «фата», нічого сказати! А яка рахманка, як вона йому у вічі дивилася, коли він смалив до неї халявки!* (М. Коцюбинський) [8: 832]; *Галина йому не сподобалась, бо мовчазна й на вдачу горда. Тоді почав до Світлани Підігратої містки стелити* (М. Зарудний) [8: 861]; *Згаяв майор Яцуба тут часу чимало. Однак за роботою не забував раз у раз накинути оком і на дочку* (О. Гончар) [8: 526] (усього 5 ФО).

Конституенти цього ФСР відрізняються різного типу варіантністю: — фонетичною (*мняти — м'яти*); — граматичною (видовою) (*підбивати / підбити, накидати / накинути, смалити / присмалювати*), словотвірною (*клина — клинці*); — лексичною (варіативність іменникового компонента): *підбивати клина — підбивати колодочки*. В основі насамперед образне уявлення про необхідність виявляти увагу в різний спосіб із конкретною метою — сподобатися.

Дієслівна ФСГ «**прихильно ставитися**» сформована з чотирьох ФСР, інтегральною семою яких є «прихильність», а диференційними – «ставлення до об'єкта», «ставлення від об'єкта», «поблажливе ставлення», «вирізнення з-поміж інших»:

а) ставитися з особливою увагою, прихильністю: **докладати / докласти душі (серця); носити на руках; не оставити ласкою**. Наприклад: – *Цікаво, а якби дикий мак тут посіяти? – запитує Порфир – Він би прийнявся? – Все прийметься, аби тільки з любов'ю, – весело каже інструктор. – Женьшень і той виросте, якщо душі докладеш* (О. Гончар) [8: 259]; *Коли б тебе, Полінашко, Як я, знали люди, коли б знали хист і сили Розуму й серденька, На руках тебе б носили* (П. Гулак-Артемовський) [8: 558]; *Клянюсь, прошу: – Не оставте ласкою вашою, добродію, і моїх синів!* (М. Вовчок) [8: 590] (усього 3 ФО). Варіативність іменникових слів-компонентів **душа – серце** вмотивована традиційним усвідомленням цих субстанцій як концентрації позитивних емоцій. Прототипні словосполучення, що стали основою для виникнення інших ФО цього синонімічного ряду, актуалізують стійку асоціацію з найдорожчим (що не можна випускати з рук), із чимось, що без доброго ставлення не існуватиме;

б) викликати до себе прихильність: **знаходити / знайти дорогу до серця; прихилити / прихилити до себе серце (серця); притягати / притягти до себе серце**. Наприклад: *Панна Зоня хутко знайшла дорогу до Юзиною серця* (Л. Українка) [8: 342]; *Маленька, кругловиденька, з терновими мрійними очима, вона зразу прихилляла до себе серце всякої людини* (С. Васильченко) [8: 701]; *З перших же зустрічей серце моє притягли працюючі й мужні люди цієї багатонаціональної країни [Югославії]* (М. Рильський) [8: 700] (усього 3 ФО). Усі дієслова-компоненти маніфестують сему «наближення», а спільний для всіх фразеологізмів цього ФСР соматизм **серце**, що є символом зосередження почуттів і бажань (позначає широкий спектр емоцій), вмотивовує сему «прихильність»;

в) поблажливо ставитися, хвалити, заохочувати: **глядити / поглядити по голівці (голові) кого; гладити за шерстю кого; поглядати приязним оком**. Наприклад: *Я помітила, що ти <...> почав далеко щедріше розсилати листи, ніж було перше; за се, звісно, тебе варто по голівці поглядити* (Л. Українка) [8: 172]; – *Утремо ми запорожцям носа, як колись візьме наша, а тепер поки що треба гладити за шерстю* (П. Куліш) [8: 172] (усього 3 ФО). Сема-конкретизатор «хвалити» виявляється у дієслівному компоненті з граматичними (видовими) варіантами (**глядити / поглядити**);

г) виявляти більшу увагу, вирізняючи з-поміж інших: **давати / дати перевагу; мати (є) на оці; мати [собі] на прикметі (на приміті)**. Наприклад: – *Дай іспанцям перевагу, Дай завзяття їх хоробре – Побороти злі недуги* (П. Грабовський) [8: 203]; <...> *[Чопорій:] Я завжди вашу Ольгу мав на своїм оці, вона буде добра невістка* (М. Кропивницький) [8: 473]; – *Нехай Улас та Іван до тебе не чіпляються, бо для тебе маємо на прикметі когось кращого од тих двох лобурів* (І. Нечуй-Левицький) [8: 476] (усього 3 ФО).

У структурі досліджуваного ФСМП наявна ФО, що лишилася поза синонімічними рядами, оскільки у своєму значенні актуалізує сему «співчувати» – **входити / ввійти в становище чие**. Кордоцентризм, прагнення

допомогти в скрутній ситуації, уміння співпереживати – риси (їх етнографі визначають як характерні для українців і кваліфікують як позитивні), що дають можливість віднести їй відповідну ФО у ФСМП «увага як позитивні відносини»: *Уміння входить в становище іншого народу нашої Батьківщини і розуміти його – ось про що весь час треба пам'ятати* (із журналу) [8: 164].

Отже, ФСМП на позначення «уваги як позитивних відносин (ставлення) людини» є складним, розгалуженим утворенням, до структури якого ввійшли три дієслівні ФСГ «*турботливо ставитися*», «*зацікавлено ставитися*» та «*прихильно ставитися*». Окреслений фразеологічний матеріал продемонстрував кореляцію між цілісним значенням аналізованих одиниць і сформованими поглядами українців на такі міжособистісні відносини, як турбота про ближнього, співчуття, закоханість, намагання підтримати словом чи дією, що, у свою чергу, мотивують виділення відповідних ФСР.

Вирізнення та дослідження фразеологічних мікросистем, зокрема на позначення уваги в інших її проявах, уможливить ідеографічний опис усього фразеологічного масиву, що зреалізується в укладанні фразеологічних словників нового типу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Алефиренко Н.Ф.** Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография [Текст] / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Элпис, 2008. – 271 с. 2. **Доброльожа Г.** Концепт око як відображення української етносвідомості і світобачення (на матеріалі діалектної фразеології Середнього Полісся) / Галина Доброльожа // Учені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія: «Філологія. Соціальні комунікації». – 2012. – том 25 (64), № 3. ч. 2. – С. 205–210. 3. **Коваленко Н.** Моделювання фразеологізмів із соматизмом «язик» (на матеріалі українських говірок) / Н. Коваленко // Мовознавчі студії. Випуск 2: Фразеологізм і слово у тексті і словнику (за матеріалами Всеукр. наук. конф. на пошану 75-річчя від дня народження професора Мар'яна Демського) / Упоряд. : К. Іваночко, О. Кушлик, П. Мацьків, М. Стецик, М. Яким, Я. Яремко, Л. Баранська. – Дрогобич : Просвіт, 2010. – С. 187–191. 4. **Маслова В. А.** Лингвокультурология : учебное пособие [для студ. высш. учеб. зав.] / В. А. Маслова – М. : Академия, 2001. – 208 с. 5. **Мясищев В.Н.** Психология отношений. Избранные психологические труды [Под ред. А.А. Бодалева] / В.Н. Мясищев. М. – Воронеж : НПО МОДЕК, 1998. – 363 с. 6. **Селіванова О.О.** Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – Київ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с. 7. **Тропина Н.П.** Семантическая деривация : мультипарадигмальное исследование : монография [Текст] / Н.П. Тропина. – Херсон : Изд-во ХГУ, 2003. – 336 с. 7. **Фразеологічний** словник української мови: [у 2-х кн.] / [укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] – Кн. 1-2. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.

Балацька Юлія Юріївна – викладач Кримського інституту права, Національний університет «Одеська юридична академія», Автономна республіка Крим, м. Сімферополь, вул. Гоголя, 9.

E-mail: balackaja.y@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0003-4237-7474>

Balatska Yulija Yurijivna – teacher, Crimean Institute of Law, National University «Odessa Law Academy» Crimea, Simferopol city, Gogol Street 9.

E-mail: epf_onua@mail.ru